

enbrunn, Marchfeld) or how the official memory was created (made up) in Czech
 tortia.

A considerable debt of the Czech historiography in this field is apparent not only
 compared with traditional centers of European medievalist studies but also in the
 context of an increasing interest in this topic in Polish and Hungarian scholarly circles.
 In other things, the Czech medievalist studies have resigned to natural co-operation
 frequent and ever more popular projects centered round studies of medieval state
 laws, norms and rituals. The conference held on 18th October 2005 at the Rector's
 hall of Masaryk University may therefore be considered a first step in the desired
 forum.

The October discussion forum had the subtitle "Issues, opinions, questions" and
 papers really posed the question: "What now?" The Czech research workplaces
 of plan widely established and internationally intended research because the Pre-
 of medieval studies are nowadays (except for archeology) actually pursued only in
 ie and Brno, and the somewhat tense relations between the two centers makes it
 ult to cooperate with a respected peer institution abroad. What matters is not the
 hat, in addition to the traditional dominant Prague circles, there appeared a Brno
 eevalist circle whose core is represented by graduate studies at the Department of
 rny of Masaryk University Faculty of Arts, but the diverging opinions on the mean-
 nd aims of such research. Although the cooperation offered by the Brno center
 e Prague medievalist studies (and financed through a research plan) has not been
 esly rejected (with the exception of Josef Žemlička), no one has openly supported
 ommon research program.

The ever recurring question therefore is: what should be done next? No doubt, the
 ssion which took place in October expressed what had been long anticipated and
 at sense it met the expectations by exposing the limits of the possible. Yet there are
 he neighboring countries, i.e. Hungary, Germany, Poland, Austria and Slovakia, where
 Brno appeal met more understanding. "Places of memory" as once defined by Pierre
 r or in a similar project by Hagen Schulz and Etienne Francois appear to make up a
 ble thematic field, with the reservation that it will be "the places of memory of the
 yalid period" and the topic of an international conference in 2008. Is it too little?
 be, but at the moment, Brno medievalist studies cannot offer more than that...

STÁT, STÁTNOST A RITUÁLY PŘEMYSLOVSKÉHO VĚKU PROBLÉMY, NÁZORY, OTÁZKY

*Sborník příspěvků z konference konané dne 18. října 2005 v Brně.
 K vydání připravil M. Wihoda ve spolupráci s D. Malatíkem*

Rituály, rity a ceremonie

Teorie rituálu a jejich reflexe v medievistickém bádání

Paulína Rychterová

Teoretické myšlení o rituálu se dnes opírá o tradici starou více než jedno
 století.¹ Původní teoretické definice vycházely v prvé řadě z náboženského cha-
 rakteru rituálu (výraz se vztahoval především k liturgickým úkonům, resp. boho-
 službě). Jeho definicí jako „jednání“ jej odlišovaly od duchovních obsahů toho
 kterého náboženství. V jednotlivých formách duchovních obsahů náboženství
 pak sledovaly iniciatory a hybatele jednání: rituály jako náboženské jednání vyja-
 dřovaly, prováděly a předváděly dané náboženské duchovní obsahy. Od začátku
 dvacátého století se začalo prosazovat užívání pojmu rituál obecně pro jakékoliv
 i nenáboženské formy symbolického jednání, nicméně pojetí rituálu jako ve své
 podstatě „sekundárního“, nikoliv autonomního fenoménu se udrželo do konce
 šedesátých let. Teprve tehdy začaly teoretické práce ustupovat od pojetí rituálu
 jako vyjádření a provádění sociálně-psychologických „textů“ (jinými slovy: od
 hledání a nacházení smyslu a významu rituálu mimo rituál samotný). Současné
 bádání pojímá rituál jako autonomní fenomén, který vyžaduje vlastní teoretické
 a metodologické přístupy.

Pojetí, že „rituál“ nutně vyjadřuje něco „nerituálního“, lze ovšem jen těžko
 zcela sprovodit ze světa. Především pro historiografii je takový krok téměř
 nemožný: věda, zaměřená na diachronní analýzu myšlení a jednání může jen
 těžko vytěžit z bezkontextového pojetí rituálu relevantní poznání, a zůstat přitom
 v hranicích vlastní disciplíny. I z tohoto důvodu se nelze divit, že teoretické myš-
 lení o rituálu je doménou nikoliv historiografie nýbrž antropologie, etnologie,
 sociologie, politikologie a médiologie. Čistě teoretický a nikoliv historický pojem
 rituálu lze nicméně aplikovat i v rámci jmenovaných disciplín pouze částečně.
 Současné užívání pojmu si totiž klade ve své podstatě za cíl, identifikovat ty

¹ K pojmu „rituál“ kriticky MICHAELS, Axel: *Inflation der Rituale? Grenzen eines vieldeutigen Begriffs*. Humanismus aktuell 13, 2003, s. 25–36.

prvky jednání, které nejsou pouhým „provedením“ duchovních obsahů jako nositelů smyslu a významu, nýbrž které samy o sobě „smysl“ a význam konstituují. Nároky a očekávání kladené na takto definovaný pojem lze naplnit pouze ze spolupráci všech relevantních disciplín,² tedy i historiografie – a ani tehdy není úspěch, totiž životaschopný, všem zúčastněným disciplinám srozumitelný pojem s odpovídajícím analytickým potenciálem, zaručen. Konstrukty navrhované jednotlivými disciplinami vedou na jedné straně k teoretickému eklekticismu a na straně druhé k vyprázdnění pojmu.

Za v jistém smyslu nepřiznaný doklad takto směřujícího vývoje bychom mohli považovat současný odklon od teoretických reflexí a analýz ve prospěch empirických mikrostudii operujících se specifickým pojmem rituálu aplikovatelným jen a pouze na daný předmět té které práce. Propast, která se tak otevírá mezi touto praxí a moderními klasiky teorie rituálu (Mary Douglas,³ Clifford Geertz,⁴ Victor Turner⁵ či Erving Goffman⁶) lze už nyní jen těžko překlenout a nic nenasvědčuje tomu, že by v dohledné době nastal zásadní obrat. Reflexí tohoto stavu a současně i vyjádřením bezmoci je konstatování vydavatelů nejnovějšího, v mnoha ohledech užitečného a pečlivě připraveného sborníku *Ritualtheorien. Ein einführendes Handbuch* z roku 1998. Sborník se rozpadá do dvou částí, „klasický“ teoretické a empirické, přičemž uvnitř těchto dvou částí jsou zastoupené studie řazeny pouze abecedně. Jak autoři sami uznávají, „...*toho uspořádání zradí nejlepší charakter této vědecké oblasti, ale nese s sebou neoddsutovatelnou nerýhodu v tom, že je pro čtenáře zřejmě obtížné nalézt mezi jednotlivými příspěvky jakoukoliv souvislost.*“⁷

Výhodným řešením se může na první pohled zdát, jestliže se místo boje o obecně přijatelný pojem rituálu přikloníme k jeho méně exponovaným

2. Obor „Ritual studies“ od roku 1977, *Journal of Ritual Studies* od roku 1985.

3. DOUGLAS, Mary: *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London 1966; *TAZ: Natural symbols. Explorations in Cosmology*. New York 1973.

4. GEERTZ, Clifford: *The Religion of Java*. Glencoe 1960; *Tyž: Deep Play. Notes on the Balinese Cockfight*. In: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York 1973.

5. TURNER, Victor W.: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Chicago 1969.

6. GOFFMAN, Erving: *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*. New York 1967.

7. BILLIARD, Andréa – KROGER, David J.: *Ritualtheorien*. Ein einführendes Handbuch. Wiesbaden 2003, 3. (první vydání 1998), s. 9: „...*Das Buch besteht aus einem ersten, eher theoretischen Teil und aus einem zweiten Teil, der sich konkreten Studien widmet. Neben dieser groben Einteilung in einen theoretischen und einen empirischen Teil sind die Aufsätze in diesem Band keinem Ordnungsschema unterworfen. Eines der auffallendsten Merkmale der heutigen Ritualforschung ist gerade die Vielfalt der Ansätze und Perspektiven.* (...) *Die Herausgeber haben sich entschieden, die Zusammenstellung der Beiträge nicht in ein bestimmtes Klassifikationssystem zu zwingen. Die alphabetische Auflistung soll hier genügen. Dies widerspiegelt ein wahrhaftigeres Bild des Forschungsfeldes, hat aber den unbestrittenen Nachteil, dass es für die Leserin und den Leser möglicherweise schwieriger ist, einen Zusammenhang zwischen den Beiträgen zu finden.*“

náhradám, jež na jedné straně nemají natolik kategoričtý a historicky zatížený charakter jako „rituál“ (např. „rituální jednání“ nebo „ritualizace“ – jakékoliv jednání může být za určitých podmínek ritualizováno) a jež na straně druhé obrací pozornost k jednomu konkrétnímu, v určitých kontextech dominantnímu aspektu rituálu (např. v současné odborné produkci – i mediivistické – frekventovaný pojem „performance“, jehož hlavní přínos tkví v tom, že je dokonale kompatibilní se všemi druhy teorie komunikace, v současné době velmi oblíbeným teoreticko-metodologickým nástrojem sociálních věd). Vhodné je minimálně oddělovat pojmy „ritus“ a „rituál“, a to nejlépe podle návrhu Royce Rappaporta,⁸ který označuje jako ritus relativně neměnnou, převážně formalizovanou událost a pojmem rituál pak formální, stereotypní aspekty libovolné události. (Pro pořádek uvádím, že Émile Durkheim definoval ritus jako součást rituálu a nikoliv naopak. Rappaportova definice je nicméně otevřenější, neboť jejím východiskem je „událost“. U Durkheima je tomu rituál samotný).⁹ Podle tohoto dělení by např. královská korunovace byla ritem a rituálem pak pomazání panovníka jako součást korunovace. Rappaportovo řešení se jeví jako smysluplné ze dvou důvodů. Jednak hierarchizuje často zaměňované pojmy a za druhé umožňuje přesněji oddělit a definovat jednotlivé aspekty jakéhokoliv symbolického jednání v rámci konkrétní události a uvést tyto aspekty do vzájemného vztahu. Kromě toho je možné na tomto základě hierarchizovat i další příbuzné pojmy, jako např. ceremonie, kterou lze definovat spolu s Albertem Bergesenem¹⁰ jako makroritus. Makrority jsou ta jednání, resp. události, které se v běžné, nediferencované komunikaci obvykle zahrnují pod pojem rituál: např. korunovační ritus je součástí korunovační ceremonie, ritus označuje samotnou korunovaci – jejíž součástí mohou být různé rituály, pojem makroritus pak zahrnuje např. i korunovační průvod a jeho choreografii, v případě korunovačního řádu Karla

8. RAPPAPORT, Roy A.: *The Obvious Aspects of Ritual*. In: *Ecology, Meaning, and Religion*. Berkeley 1979, s. 175–180.

9. Definice rituálu, ritu, resp. ritualizace se nicméně mohou značně rozcházet, ba dokonce si navzájem odporovat. REIBERG, Karl-Siebert: *Präsenzmagie und Zeichenhaftigkeit*. Institutionelle Formen der Symbolisierung. In: Althoff, G. (ed.): *Zeichen – Rituale – Werte*. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Münster 2004, s. 24 definuje rituel a ritus následujícím způsobem: „...*Rituale sind auf die Wiederholbarkeit besonderer Ereignisse abgestellt, die nur durch „Authentizität“, später dann regleleitet durch die „Richtigkeit“ des sich wiedererstellenden Ablaufs kontrolliert wird: Das Ritual ist die in der Aktion hergestellte Dauer und „Gleichzeitigkeit“ der Ereignisse in einem.* (...) *Riten kann man als den Sonderfall religiöser oder religiös fundierter Rituale ansehen (etwa der Krönungsritus). Ritualisierung und Ritualismus schließlich bezeichnen die erstarrte Form ritueller Korrektheit, oft mit einem Sinnverlust im (Nach-)Erleben verbunden, am Ende nur noch die pedantische Sicherung eines fixierten Handlungsablaufs garantierend.*“

10. BERGSEN, Albert: *The Ritual Order*. In: *Ritualtheorien*. Ein einführendes Handbuch. Wiesbaden 2003² (první vydání 1998), s. 63.

IV. např. návštěvu Výchradu. Navlékání Přemyslových opánek je pak (resp. může být) samostatným rituálem uvnitř makroritu). Obecně řečeno: makroritus se vztahuje na společenství jako celek a vyjadřuje jeho specifickou kolektivní identitu, tj. světonázor, a jeho morální hodnotový systém, tj. étos. Ritus může být součástí makroritu ale nemusí. V případě – opět – korunovace, může nastat z různých příčin situace, kdy ritus korunovace je proveden, ale nikoliv jako součást makroritu. Jeho význam a především účinek bude v obou případech zcela odlišný. Totéž nastane, nebude-li jeho součástí rituál pomazání.

Ani tyto modifikace a precizace však nejsou s to vyřešit zásadní problém původního pojmu, totiž imanentně v něm přítomný konflikt mezi myšlením a jednáním, mezi teorií a praxí, mezi textem a „performancí“. Kromě tohoto „teoretického“ konfliktu ale existuje i konflikt praktický, resp. „historický“: aplikovat moderní pojem rituálu nebo jeho ekvivalenty na středověké prameny je v podstatě abistorické, protože veškeré zásadní pojmy rituál a jeho ekvivalenty, ke stávající, jakkoliv konfliktní a nejisté definici pojmu rituál a jeho ekvivalenty, jednak vztahují všechny definovatelné typy myšlení a jednání k „základnímu“ typu, vycházejícímu z moderní reflexe postsovětské společnosti 19. století, a za druhé při zvažování dominantních aspektů rituálu často opomíjejí dostatečně reflektovat roli moderních technologií v oblasti médií. Aspekt performance se např. jeví jako dominantní, jestliže určité jednání identifikované badatelem jako rituál, resp. ritualizované jednání, stírá rozdíl mezi aktéry a publikem, což je případ jak moderního divadla, tak např. některých úspěšných televizních formátů typu talk-show, které tvoří jedny z klíčových materiálů na nichž se teorie rituálu precizuje.¹¹ Jenže při identifikaci performance vycházíme z představy publika, které se stává aktérem. Primární neexistence publika znemožňuje i odhalení performance. Performativní teorie rituálu, jak ji rozvinul a rozvíjí Stanley Tambiah¹² na základě pozorování hinduistických a buddhistických náboženských rituálů, může být nicméně vhodná pro analýzu např. středověkých pašijových her (Hra o třech Mariích, Mastičkář nebo i barokní stále živé Hořícké pašijové hry), kde právě dochází ke stírání rozdílů mezi dramatem, rituálem a (v případě středověkých her) literárním textem, a i mezi aktéry a publikem.

V každém případě je pro medievisťku mnohem obtížnější vytěžit z aplikace pojmu „rituál“ a z probíhající teoretické diskuse odpovídající kapitál než pro disciplíny zabývající se analýzou současné společnosti – kromě již jmenovaných např. i právní vědy. Pro ně je mnohdy již pouhá definice nějakého jednání jako rituálu přínosem, neboť bourá principy „rational choice“ jednotlivců i kolektivů, na nichž je sebevnímání a sebepojímání současné, resp. postsovětské

11 GRIMMS, Ronald L.: *Beginnings in Ritual Studies*. Columbia 1982 (přpracované vydání vyšlo v roce 1995).

12 TAMBIAH, Stanley J.: *A Performative Approach to Ritual*. In: *Proceedings of the British Academy* 1979, s. 116–142.

společnosti postaveno, a jež proto dále než jedno století tvrdě vzdorují útokům z různých stran (především etnologie, antropologie, psychologie, a v poslední i neurobiologie a příbuzných oborů přírodních věd).

Moderní pojem rituálu je tak spjat s moderním pojetím individuality, moderním pojetím intimní a veřejné sféry a jejich interakce, právě tak jako s výlučně moderním pojetím společenské komunikace a s ní spjatých symbolických systémů. Tak tomu je již v díle klasika rituálních teorií Émila Durkheima,¹³ který definoval rituál jako prostředek k navození stavu pospolitosti: kdykoliv se lidé setkávají, podléhají přirozené tendenci, vlastní jednání navzájem přispůsobovat, takto dosažené společné jednání dále koordinovat, standardizovat a opakovat. V tomto procesu sledává Durkheim původní formu rituálu: společné jednání tohoto typu vzbuzuje u účastníků pocit spoluúčasti na čemsi „transindividuálním“, resp. transcendentálním. Jednotliví účastníci se vzdávají vlastní individualní identity ve prospěch identity skupinové. Symbolické systémy reprezentující a vyjadřující jmenovaný pocit spoluúčasti na něčem transindividuálním tvoří náboženské systémy, ale ve skutečnosti reprezentují nikoliv transcendentno, nýbrž samotnou existenci a skupinovou solidaritu toho kterého společenství. Durkheim uvažuje zcela očividně o skupině individuí, která teprve na základě obzvláštních a kulturně náročných snah mohou dosáhnout pocitu pospolitosti. Což je přesně to, po čem touží moderní společnost, postavená – naposledy šokem První světové války – tvář v tvář individuálně definovanému existenciálnímu horroru vacui. Pro medievisťku je pojem individuality jedním z klíčových pojmů pochopení mechanismů fungování středověké společnosti. Je proto nanejvýš důležité ptát se po jeho souvislostech a vnímání v kontextu takových pojmů jako „rituál“, „ritualizace“, „komunikace“ etc. Z moderních teorií vycházející „seklarizovaný“ pojem rituálu je aplikovatelný především na přesně ohraničené fenomény a segmenty moderní euro-americké společnosti, nebo na společnost archaické, totiž takové, které postrádají jak centralizované mocenské struktury, tak psanou kulturu, podmiňující existenci těchto struktur. Nicméně vnímání společnosti evropského středověku jako jakéhosi vývojového stupně mezi ideálně archaickou a stávající moderní společností, je zavádějící, neboť implikuje představu o struktuře středověké společnosti jako hybridu struktur vlastních archaickým a moderním společenstvem. Toto konstatování se může zdát především školenému medievistovi na první pohled banální. Na aktualitě ovšem ziskává, jestliže na medievisťký materiál aplikujeme sociálně-antropologické pojmy, které byly definovány na pozadí sebereflexe moderní společnosti (v lepším případě vědomé) a diferencovány na analýze materiálu vytěženého z vědeckého, disciplinárně rozličně pojatého výzkumu společnosti archaických.

13 DURKHEIM, Émile: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris 1909.

Vzhledem k tomu, že pojem rituálu je zcela závislý na takto generovaných teoretických koncepcích, nelze jej od teorie nikdy zcela oddělit: teorie rituálu podmiňuje, že vůbec ten který jev definujeme jako rituál, a že v tom kterém materiálu sledujeme jeho doklady. Proto je i pro medievistiku bezpodmínečně nutné, nejen orientovat se ve starších i moderních klasických rituálních teoriích, ale i reflektovat interdisciplinární kontext vlastního užívání pojmu a neustále si klást otázku po charakteru a hodnotě poznání, které nám jeho aplikace přináší. Řešení této otázky je klíčové nejen pro zvýšení teoreticko-analytické potence pojmu rituál, resp. jeho funkcionálních ekvivalentů, nýbrž především pro formulaci otázek kladených pramenům. S teoretickou výstavou antropologicko-sociologických reflexí rituálu je snad možné rozpoznat a popsat dorozumivací (komunikační) kódování relevantního pramene, tj. odhalit tu vrstvu informací, která obvykle zůstává historikovi s jeho oborovým instrumentáři uzavřena. Že popis určité události v tom kterém prameni není totožný s událostí samotnou, je jasné všem medievistům hodným toho označení. Jakým způsobem ale lze zachytit a adekvátně popsat proces vzniku popisu události a jakým způsobem eventuelně rekonstruovat událost samotnou, především pak její smysl a význam v daném kontextu, nelze vyřešit ani snadno, ani rychle a ani ne jedinou, na všechny případy aplikovatelnou metodou.¹⁴ Reflektovaná, kreativní a obeznaná aplikace pojmu a teorii rituálu může být jednou z možných metod, které medievistika k řešení této základní otázky užívá.

Prvním problémem, který je přitom třeba vyřešit, je především již na začátku příspěvku zmíněný vztah mezi „myšlením“ a „jednáním“, a prvním úskalím, kterého je třeba se vyvarovat, je představa, že pojmenování určitého fenoménu nebo fenoménu jako „rituál“ (např. korunovační rituál, pohřební rituál etc.) již je samo o sobě rozluštěním jeho kódování jak v pramenech tak v dobovém kontextu.

Teoretický pojem přitom pouze ohraničuje pole, ve kterém se budeme při pokusech o rozluštění daného kódu pohybovat. Proto je mimořádně důležité uvědomit si, zda hledáme za rituálním jednáním určitý smysl, nacházející se mimo rituál samotný (náboženský rituál, mocenský rituál, reprezentační rituál) či zda pojímáme ve smyslu „sekularizovaného“ pojmu rituální jednání jako více méně bezkontextové, generující smysl samo o sobě. V prvním případě počítáme s intencionálním, reflektovaným a řízeným jednáním, v případě druhém s jednáním vyvěrajícím, metaforicky řečeno, z antropologického temna individuální a kolektivní psyché. Domnívám se, že v pramenech k dějinám středověku lze nalézt doklady pro obojí.

V prvním případě vykládáme symboly, resp. symbolická jednání, z nichž se ten který rituál skládá, na základě duchovních symbolických komplexů (ná-

boženství, moc, reprezentace atp.). Zde je přitom nutné odlišovat spolu s Charlesem Peircem¹⁵ symboly, ikony a indexy. Symboly jsou spojeny s tím, co označují, pouze na základě společenské konvence (nebo normy), ikony se vyznačují smyslově vnímatelnou podobností s označovaným a indexy jsou s označovaným spojeny kauzálně. Rituály jsou důležitou formou symbolické komunikace, ale zároveň jsou více než to, neboť svým charakterem jako jednáním stírají hranici mezi symbolem a tím, co označuje. Např. královská koruna (konvenční symbol – stejnou úlohu může plnit třeba i trůn, stolec atd.) se teprve jako součást rituálu, resp. ritu stává tím, co označuje – královskou mocí.

Jestliže operujeme s vysoce komplexními a abstraktními symbolickými systémy, jejichž propojení s tím, co označují, a role rituálu v tomto procesu nejsou zdaleka tak jasné a přímé jako v případě jednoho určitého symbolu, musíme se vypořádat s problémem dichotomie myšlení a jednání. Émile Durkheim vykládal symbolická jednání rituálu právě na základě duchovních symbolických komplexů: náboženství se podle něho skládá na jedné straně z víry a na druhé straně z rituálu. Víru definuje jako soubor reprezentací svatého (výše zmíněný pocit skupinové účasti na něčem transindividuálním) a rituály jako pevně stanovené způsoby jednání, které lze charakterizovat pouze ve vztahu ke konkrétním příslušným reprezentacím svatého: rituální jednání konstituuje prostřednictvím kultu nutnou interakci mezi kolektivními reprezentacemi společenského soužití, individuální zkušeností jedince (jeho pamětí) a individuálním chováním jedince (chování je definováno v této souvislosti jako kategorie jednání).

Při tomto postupu je velice obtížné vyvarovat se mechanického přenášení významů symbolů z oblasti „myšlení“ (např. náboženský ideový systém, ideologický politicko-mocenský systém) do oblasti „jednání“ („příslušný“ rituál). I když se nám to snad hypoteticky podaří, je pochybné, zda zkoumání takto definovaného toho kterého typu rituálu přinese našemu poznání jakoukoliv „nadhodnotu“. Kromě mimovědeckého symbolického kapitálu, jako je vtipný článek pro „*Festschrift*“, monografie atraktivní pro laické čtenáře a pověst interdisciplinárního wrestlera, což jsou samozřejmě všechno cenné mety, jež by neměly chybět v životopise žádného medievisty a medievistky, jež o sebe dbají. Toto nebezpečí rozpoznal Clifford Geertz,¹⁶ když popisoval pozici nezučastněného pozorovatele rituálu: tento disponuje výlučně konceptuálními kategoriemi, pomocí nichž se může rituálnímu jednání nancijš pouze přiblížit. Účastníci rituálu naopak zažívají v rituálu prolnutí vlastního konceptuálního rámce (světonázoru) a vlastních předpokladů jednání (étosu). Jinými slovy účastníci rituálu jednají, pozorovatel myslí. Geertz takto definoval postavení etnologa vůči

15 PEIRCE, Charles: *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* II. Elements of Logic. Cambridge 1960.

16 GEERTZ, Clifford: *Deep Play*.

pozorovanému „živému“ rituálu archaických společností (konkrétně balijským kohoutím zápasům). Medievista, nucený vyabstrahovat příslušné rituální jednání z písemných pramenů, stojí ještě před daleko složitějším úkolem – tento se může zdát snazší v případě rituálů, vytvořených tak říkajíc „uměle“, u nichž lze dohledat intenci zakladatele (dobrým příkladem je opět Karlův korunovační řád). Ale i v takových případech nepřesáhne analýza právě tuto intenci. Konkrétní provedení rituálu (jednorázové i opakované) uniká takto pojeté analýze stejně jako např. dešťový tanec severoamerických Indlů.

Ve druhém případě jsme postavili před úkol tytéž symboly, resp. symbolická jednání, z nichž se ten který rituál skládá, vyložit jen a pouze ve vztahu k nim samým, pouze na základě jejich vzájemné interakce odhalit, resp. definovat jejich smysl (to, co označují, řečeno s Peircem). Můžeme přitom v návaznosti na Durkheima tyto symboly pojímat jako klíčové pro ustavení pospolitosti a další strukturaci a hierarchizaci společenství, resp. společnosti. Takto postupoval i když jen do jisté míry, Victor Turner,¹⁷ který v návaznosti na *rites de passage* Arnolda Van Genepa¹⁸ rozvinul teorii přechodného stavu, resp. liminality. Rituál je jednáním, které má v jednotlivých krocích vytvořit a zrušit stav přechodu mezi určitým stavem výchozím a stavem následným, přičemž výsledkem procesu je určitá strukturální změna. Turner rozvinul teorii liminality především na iniciačních rituálech archaických společností, ale jeho recipienti se pokusili aplikovat ji i na další typy rituálního jednání. Téměř nerušítelem problémem se přitom ukázala být pružnost a takřka všeobecná aplikovatelnost Turnerova konceptu. Téměř všechny typy rituálního jednání lze rozdělit na fázi výchozí, přechodnou a následnou (např. stav před korunovaci, během korunovace a po korunovaci) a tyto více či méně inteligentně charakterizovat s ohledem na hypotetickou strukturální změnu. Nadhodnota poznání je ale v mnoha případech nulová, resp. na její místo nastupuje pouhá terminologická ekvilibristika. „Pozdní Turner“, resp. poslední práce k tématu, v nichž Turner rozvinul teorii liminální osoby a liminálního společenství,¹⁹ mohou být nicméně velmi inspirativní pro zkoumání středověkých heretických hnutí, lidí „na okraji společnosti“, mystiků a vizionářů a jejich role ve společnosti – když nic jiného, otevírají dveře k oproštění se od terminologie pramenů a k uvážování o problému na abstraktnější rovině.

Při pojetí rituálu jako fenoménu „o sobě“ se v každém případě neobejdeme bez komunikačních teorií a v posledku jediné otázky, na které touto cestou odpovíme, jsou ty po fungování společenské symbolické komunikace v určitém čase,

¹⁷ TURNER, Victor W.: *The Ritual Process*.

¹⁸ VAN GENEP, Arnold: *Les rites de passage*. Étude systématique des rites. Paris 1908.

¹⁹ TURNER, Victor W.: *Variations of the theme of liminality*. In: Moore, S. – Myerhoff, B. (edd.): *Secular Ritual*. Assen 1977, s. 36–52; Tyž: *From Ritual to Theater*. The Human Seriousness of Play. New York 1982.

prostoru a za určitých podmínek. To samozřejmě není málo a ani medievistika se bez takových otázek a odpovědí neobejde. Nicméně, pokud si klademe za cíl, jak již řečeno, dešifrovat kódování zpráv o událostech a rekonstruovat smysl a význam těchto událostí, je popis fungování komunikace v jednom konkrétním nebo (i více případech) získkem pouze polovičním. Je ovšem třeba zdůraznit, že bez tohoto poznání nedospějeme ani k rekonstrukci události – pokud je něco takového naším vědeckým záměrem. Předpokládejme, že – principiálně vzato – ano (zmíněný polovičitý výsledek ovšem není bezcenný. Např. středověké mystické a vizionářské texty lze např. číst jako specifický druh jednání, právě tak jako specifický druh komunikace. Teorie rituálu právě tak jako teorie komunikace nabízejí vzhledem k tomuto materiálu značné možnosti.)

Jako jistý „úkok stranou“ by bylo možné charakterizovat funkcionální pojetí rituálu, které jej nicméně jako pojem a teoretický koncept v podstatě udržuje při životě a stojí v pozadí všech relevantních materiálových studií, i když kládou důraz na odlišné aspekty a rozdílným ba mnohdy i zcela protikladným způsobem interpretují klasiky žánru. Ve snaze o co nejšířší definici považuje funkcionální pojetí rituálu za prostředek integrace nebo syntézy protikladných sociálně kulturních sil, zabráňující základní anomii: spojuje minulé s budoucím v aktu opakovaného, formalizovaného a stereotypního jednání; utváří budoucnost demonstrací (performancí) minulosti. Tento úhel pohledu dovoluje do jisté míry ignorovat vlastní (tak jako tak těžko řešitelnou) pozici v dialektickém vztahu myšlení a jednání, umožňuje užít pojem „rituál“ pro určitý typ kolektivního, resp. společenského jednání, dovoluje soustředit se na jeho úlohu a význam v určité společenské situaci, a co je nejdůležitější, otevírá cestu k více či méně spolehlivé definici srovnávacího materiálu.

Dalo by se říci, že se medievistika v posledních letech na tomto pojetí rituálu tiše shodla, exploatuje s větším či menším úspěchem pramenný materiál a produkuje často velmi objevné a mnohdy i efektní analýzy k rituální komunikaci, panovníckým reprezentacím, dvorským ceremoniím, politickým hrám, mocenským symbolům atd.²⁰ S přibývajícími pracemi vzrůstá nicméně nejistota

²⁰ Pouze výběrově: FISCHER-LICHTE, Erika – WULF, Christian (edd.): *Rituale*. Stuttgart – Weimar 2003; ALTHOFF, Gerd: *Die Macht der Rituale*. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. Darmstadt 2003; Tyž: *Fußfälle*. Realität und Fiktionalität einer rituellen Kommunikation. In: Bertelsmeier-Kierst, Christa – Young, K. Christopher (edd.): *Eine Epoche im Umbruch*. Volkssprachliche Literalität von 1200–1300. Cambridge 2002, s. 1–12; SCHÖNBICH, Gerhard: *Ritter, Regeln, Rituale*. Institutionalität als Zeichenprozess. In: Melville, Gerd (ed.): *Institutionalität und Symbolisierung*. Verstetigungen kultureller Ordnungsmuster in Vergangenheit und Gegenwart. Köln – Weimar – Wien 2001, s. 493–511; MARCHAL, Guy P.: *Fehlritt und Ritual*. Die Königskrönung Friedrichs III. und Herrscherbegegnungen in Frankreich: Eine Recherche. In: von Moos, Peter (ed.): *Der Fehlritt*. Vergegnungen und Versehen in der Vormoderne. Köln – Weimar – Wien 2001, s. 109–138; STOLBERG-RIILINGER, Barbara: *Zeremoniell, Ritual, Symbol*. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Zeitschrift für historische Forschung 27, 2000,

obledně již zmíněné „nadhodnoty“ poznání. Do jaké míry jednotlivé analýzy reflektují teorii a na základě daného materiálu ji dále rozvíjejí? Nakolik přispívají teorie a interdisciplinární terminologie k reflexi tradičního vnímání a pojímání událostních dějů? Nakolik znamenají jednotlivé analýzy metodologickou inovaci, resp. nakolik přinášejí skutečně nové čtení pramenů?

Philippe Buc, autor objevné studie o teorii rituálu v medievalistice,²¹ formuloval základní metodologický problém, když poukázal na to, že středověké prameny vznikaly v politické kultuře se specifickými vlastnostmi a prostředky, která měla vyvinuté „přirozené“ porozumění ritu, který naopak flexibilně reagoval na praxi symbolického jednání. Současný pojem a koncept, (resp. koncepty) rituálu je podle Buce mnohověstevnatým produktem dlouho trvající diachronní stratifikace, přičemž jeho kořeny sahají až do středověku. Vzhledem k tomu se medievalista musí – na rozdíl od jiných disciplin – vyrovnávat se zcela speciálními problémy, jestliže se pokusí s pomocí současných teorií interpretovat středověké prameny.²² Středověké autority je třeba vnímat jako primární interprety, jejichž výklad určuje i interpretace moderní.

Prvním problémem, který s sebou přináší tato skutečnost, jsou pojmy – středověká *ceremonialia* neoznačují nezbytně totéž jako moderní ceremonie. Dále se středověké písemné prameny, především ty vyprávěcí, soustřeďují na události ceremoniálního nebo rituálního charakteru více než na události profánní, což

8. 389–405; ALTHOFF, Gerd: *Die Ottonen. Königsherrschaft ohne Staat*. Darmstadt 2000; GIBAJUR, Gunter – WULF, Christoph: *Spiel, Ritual, Geste. Mimetisches Handeln in der sozialen Welt*. Reinbek 1998; SCHELLER, Benjamin: *Rituales Schenken an Höfen der Ottonenzeit zwischen Ein- und Mehrdeutigkeit*. Formen und Funktionen des Austausches im frühen Mittelalter. In: Ewert, U. Ch. – Selzer, S. (edd.): *Ordnungsformen des Hofes. Ergebnisse eines Forschungskolloquiums der Studienstiftung des deutschen Volkes*. Kiel 1997, s. 56–66; ALTHOFF, Gerd: *Der König weint. Rituelle Tränen in öffentlichen Kommunikation*. In: Müller, J.-D. (ed.): *Aufführung und Schrift im Mittelalter und Frühen Neuzeit*. Stuttgart – Weimar 1996, s. 239–252; LEYSER, Karl L.: *Ritual, Zeremonie und Gestik. Das ottonische Reich. Frühmittelalterliche Studien* 27, 1993, s. 1–26; KOZIOŁ, Geoffrey: *Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France*. New York 1992; LE GOFF, Jacques: *Le rituel symbolique de la vassalité*. In: *Pour un autre Moyen Age (prétextes)*. Paris 1977, s. 349–420.

21 Buc, Philippe: *The Dangers of Ritual. Between early Medieval Texts and Social Scientific Theory*. Princeton 2001. Cilem studie je „...to explore the fit (or lack thereof) between, on the one hand, the late antique and early medieval sources that contain depictions of ritual, and, on the other hand, the social-scientific (especially anthropological) models that twentieth-century historians have employed to analyze medieval rituals...“ (s. 2).

22 Buc, Philippe: *The Dangers, s. 2*. „...The sources were produced in a political culture with specific traits and specific agents. It had a highly developed „native“ understanding of rite, that in turn reacted on symbolic practices. (...) Like many concepts, then, ritual is the multilayered products of a longue-durée diachronic stratification. (...) The roots of our contemporary concepts reach down, with complicated subterranean trajectories, into the humus of the Middle Ages, and this engenders methodological problems when one wants to apply these concepts to medieval sources...“

může vzbudit dojem, že stabilita a komunikace středověké společnosti v podstatě závisela na různých performativních aktech, ba je možné dojít i k závěru, že tyto performativní akty jsou klíčem k fungování středověké společnosti jako takové a především její politické kultury.²³ Jak poněkud ironicky uzavírá Philip Buc „...*The lazy dream of contemporary historiography could come true: The analysis of a single phenomenon would grant access to society's essence. We would be as blessed as stock-image Roman sacrificers, who could divine by reading a single victim's liver the order (or disorder) of cosmos and polis*...“²⁴

Nicméně, přes tato úskalí znamenají analýzy rituálů a ceremonií v medievalistice možnost odpoutat se alespoň do jisté míry od zaběhlých interpretačních schémát, vnímat v pramenném materiálu dosud opomíjené aspekty a vnášet nové pohledy do metodologických a pojmových debat, týkajících například středověké státnosti,²⁵ fungování mocenských mechanismů a vůbec politické komunikace. Více či méně extrémně formulované pozice vnašejí do medievalistické debaty často oživení a nutí precizně formulovat opačná stanoviska.

Nelze však přehlédnout, že rozmělnění pojmu a koncepce rituálu, což se ukazuje jako nutný důsledek jeho „historizace“ resp. „funkcionalizace“, znamená, že se rituál stává více či méně hřebíkem, na nějž historik věší své (v lepších případech tradičně solidní) pramenné analýzy – pokud parafrázujeme známý výrok autora *Tři mušketýři* o historii jako hřebíku, na nějž „věší“ své romány. Např. poslední práce Gerda Althoffa a jeho spolupracovníků se vydávají vědomě tímto směrem.²⁶ Gerd Althoff (v úvodní stati ke sborníku) považuje rituály za

23 K tomu přistupuje specifická oborová prehistorie antropologie a etnologie, na jejichž základě jsou moderní teorie rituálu formulovány, jak upozorňuje Buc, Philippe: *The Dangers, s. 9*. „...the early anthropologists, being missionaries, had focused mostly, in collecting data, on the religion of the natives and especially on ritual. (...) This slant in the documentation risked influencing reconstructions of cultures to the detriment of their more prosaic components – for example the family, the economy, and warfare...“

24 Buc, Philippe: *The Dangers*, s. 10.

25 Kriticky k tomu Pohl, Walter: *Staat und Herrschaft im Frühmittelalter*. Überlegungen zum Forschungsstand. In: Airlie, S. – Reimitz, H. – Pohl, W. (edd.): *Staat im frühen Mittelalter. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 11. Wien 2006, v tisku.

26 Srovnaj jednotlivé práce ve sborníku redigovaném Gerdem Althoffem *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*. Münster 2004, v němž Arnold ANGENEDT (*Das Offertorium*. In liturgischer Praxis und symbolischer Kommunikation, s. 71–150) zkoumá detailně středověkou praxi obětování, Hagen KELLER a Christoph DARTMANN (*Inszenerungen von mittelalterlicher Rechtsgemeinschaften*, s. 201–224) privilegia středověkých měst, Klaus SCHREINER (*Signa victricia* jako kříže, mariánské obrazy, zástavy, Christel MEIER (*Prügel und Performanz*. Ästhetik und Funktion der Gewalt im Theater des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit, s. 327–362) inscenace středověkého divadla, Volker HONEMANN (*Das Schachspiel in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Zur Funktion des Schachmattis und der Schachmetaphorik, s. 363–384) symboliku šachové hry ve středověku, Horst WENZEL

plánované vědomé akty, které byly klíčové pro stabilitu středověké společnosti: „...mit den Akten wurden Verpflichtungen für die Zukunft übernommen; kurz: die Gesellschaft kommunizierte über Dinge, die für ein reibungsloses Zusammenleben wesentlich, ja konstitutiv waren, mittels symbolischer Handlungen und verließ sich darauf, dass das so Ausgedrückte eindeutig genug war, einen hohen Geltungsanspruch zu erfüllen...“²⁷ Jeho definice znamená vzhledem k etnologicko-sociologickým konceptům radikální redukci pojmu a zároveň výrazné zvýšení jeho flexibility. Ritual splyvá téměř v Althoffově definici se symbolickou komunikací, což znamená, že její medievista může aplikovat na plněný pramenný materiál při zachování vlastního oborového přístupu, resp. aniž by byl nucen v jednom každém případě řešit výše zmíněné obtížné problémy, spojené jak už s etnologicko-antropologickým pojetím rituálu či s jeho aplikací v medievistice.

Zda se, že tradiční medievistika se svojí rozvinutou pramennou kritikou a exkluzivními pomocnými vědami historickými odolává nájezdům sousedních, sociálně vědných disciplín úspěšněji, než by se mohlo zdát – především jestliže si zpřítomníme tituly současné medievistické produkce. V nich se sociologické pojmy zabydlují zpravidla daleko více a snáze než v textech, jež tyto tituly označují. Zda sociologicko-ethnologické teorie rituálu, působící v medievistice pojmově a koncepčně jasně inovativně, nakonec vydrží nápor medievistické kritiky, ukáže čas. Už dnes je jisté, že v každém případě nikoliv v původním, nezměněném stavu.

(*Repräsentation und Wahrnehmung*. Zur Inszenierung höfisch-ritterlicher Imagination im ‚Welschen Gast‘ des Thomasin von Zerclaere, s. 303–326) dvorskou rytířskou kulturu atd.

27 ALTHOFF, Gerd: *Zeichen – Rituale – Werte*. Eine Einleitung. In: Althof, G. (ed.): *Zeichen – Rituale – Werte*. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Münster 2004, s. 9. Totéž by se dalo s určitými odchylkami tvrdit i o společnosti moderní: právě tak jako ve středověku je podpis mezinárodní smlouvy doprovázen celou řadou symbolických aktů, které ve výsledku, resp. pro podíl veřejnosti na nich prostřednictvím médií (veřejné (po)vědomí o uzavřené smlouvě a jejím významu) jsou neméně důležité než smlouva samotná. V každém případě toto platí pro společnost pozdně středověkou, resp. raně novověkou, jak upozorňuje DARMANN, Christoph: *Inszenierungen von Ordnung und Konsens*. In: Althoff, G. (ed.): *Zeichen – Rituale – Werte*. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Münster 2004, s. 222: „...*Bemerkenswert ist, dass in den italienischen Stadtkomunen auf derartige („rituelle“ pozn. aut.) Inszenierungen, fundierter Schriftmonumente selbst dann nicht verzichtet wurde, als sie eine hochdifferenzierte Bürokratie mit geradezu obsessivem Schriftgebrauch ausgebildet hatten...*“ V Althoffově pojetí ale bývá především raně středověká „Schriftlichkeit“ a její role poněkud opomíjena až podceňována.

Rituals, rites and ceremonies

Theories of ritual and their reflections in medieval studies

Pavčina Rychterová

Original theoretical definitions of ritual drew upon its religious character and defined it as a “proceeding”, thus distinguishing between a ritual on the one hand and spiritual contents of religion on the other. Rituals as religious proceedings expressed, performed and demonstrated given religious contents. Since the beginning of the 20th century the term ritual has been used for any form of symbolic proceeding, including non-religious, but the conception of ritual as basically a “secondary” rather than autonomous phenomenon persisted till the end of the 1960s. Only then research started to recede from the conception of ritual as an expression and performance of social-psychological “texts”. Current research perceives ritual as an autonomous phenomenon which requires theoretical and methodological approaches of its own. The application of such conception of ritual to medievalist materials makes it possible to answer the questions of functioning of the social symbolic communication at particular time, in particular space and under particular conditions. Current medieval studies approaches ritual as a means of integration or a synthesis of contradictory social-cultural forces preventing the basic anomaly; it connects the past with the future in the act of repeated, formalized and stereotyped behavior; it creates the future by demonstrating (performing) the past. Despite many difficulties the analyses of rituals and ceremonies in medievalist studies enable to detach oneself, to a certain extent, from well-established interpretative schemas, to see hitherto neglected aspects in source materials and to bring new approaches to methodological and conceptual discussions, e.g. on medieval statehood, the functioning of power mechanisms and political communication.